

Našinci a cizinci

Mentální orientace a kulturní obraz cizinců v pohraničí

Irena Szlachcicova

Novověk zrodil fenomén globalizace a zanikání hranic, a zároveň otevřel i zúžil životní prostor jedince. Redefinování hranic, jež kolem nás probíhá, způsobuje, že dřívější hranice ztrácejí svůj význam, a na jejich místě se objevují jiné, kvalitativně nové. Hranice může být vnímána prostorově, ve smyslu rozdělení – je pak linií vyznačující národní a státní území, – ale rovněž koexistencí a konfrontací odlišných kultur, jež toto dělení generuje. Soudobé hranice vytyčují oblasti plné protikladného působení moci a kultury, v nichž jsou probíhající procesy státní centralizace a národní homogenizace obráceny takto širokou kulturní různorodostí vniveč.¹ Kulturní a etnická společenství zaplňující pohraniční prostor určují spektrum významů a vzorců myšlení, představujících základ probíhajících identifikací a procesů hledání identity.

Lidé sami sebe vymezují a zároveň jsou ostatními identifikováni. Subjektivní pocit identity je odlišován od totožnosti jedince, jež je mu zvnějšku připisována ostatními. Jednotlivec, jež sám sebe definuje, může svou osobnost popisovat jako odlišnou od jiných a neopakovatelnou. Osobní identita mu zajišťuje pocit výjimečnosti vlastní osobnosti a umožňuje vnímat sebe sama jako stále stejného, navzdory plynutí času a jím přinášených změn. Tentýž jedinec může být rozeznáván a sám sebe může poznávat prostřednictvím role, vzorce nebo hodnoty sdílené s ostatními a od ostatních přijaté. Pociť sociální identity je vyjádřením potřeby sounáležitosti a podobnosti ostatním, je určován pocitem příslušnosti jedince k různým společenským skupinám a kategoriím. Pojem „identita“ obsahuje základní

¹ Wilson, T. M. – Donnan, H.: Nation, state and identity at international borders. In: *Border Identities. Nation, state at international frontiers*. Ed.: Wilson, T. M. – Donnan, H. Cambridge University Press 1998, s. 26.

dvojakost významů: zaprvé, poukazuje na podobnost, totožnost, vztahuje se k bytí nebo zůstávání stejným. Druhý význam poukazuje na odlišnost, jinakost, odlišování se od ostatních. Identita poukazuje na „bytí někým“ trvale a jinak než ostatní, lokalizuje jedince ve světě a v čase, je poukazem na jeho „zakořenění“ a odkazuje na sociální identifikace.

Společenský život sám v sobě generuje různorodé způsoby třídění reality, a ona realita se nám jeví jako uspořádaná prostřednictvím dělení a klasifikací, jež v ní provádíme. Klasifikace objektů společenského světa podle kritérií *náš – cizí* plní fundamentální roli v procesu jeho strukturalizace, a zdá se být rovněž nezbytnou pro všechny identifikace jedinců. Pocity *vlastní – cizí* jsou protiklady, jež se vzájemně doplňují. Sociální prostor, jež je vnímán jako vlastní, je definován podobností, pocitem sounáležitosti a soudržnosti.

Pohraničí jak z hlediska zeměpisného, tak i sociálně-kulturního je rozdělený prostor, stanovení hranice odděluje to, co je politicky, ekonomicky a kulturně odlišné. Pohraniční území je definováno sousedstvím států, národů a kultur, je oblastí koexistence a pronikání, přičemž základem těchto procesů je prostorová blízkost. Vztah k prostoru zde má význam definující kvalitu a charakter společenských vztahů. Simmel v krátkém eseji *Cizinec* označuje způsob vnímání prostoru jedincem za podmiňující a definující jeho vztah k ostatním osobám – [...] „vztah k prostoru je, na jedné straně, podmínkou, na druhé straně pak – symbolem vztahu k člověku“². Zakořenění v sociálním prostoru je možné pouze uprostřed svých, proto také Simmel vztah k prostoru činí interpretací definování vztahu *náš – cizí*. Zdrojem cizosti je odstup a nemožnost identifikace s okolím, navzdory prostorové blízkosti, cizost tedy znamená, že „blízko se nachází vzdálená osoba“³. Kategorie cizosti je zde budována jako abstraktní vztah, nemá vztah ke konkrétní osobě, ale rozhoduje o celkové třídě jevů. Cizí se stává nikoli „jednotlivec, ale určitá obecná kategorie lidí“⁴. Situaci pohraničí lze snadno připsat dichotomické schéma hodnocení partnera interakce podle kritéria „*my-oni*“, hranice symbolizuje historicky vytvořené nebo politicky vnucené dělení na „*našince*“ a „*cizince*“, upevňuje sociální odstup vůči jiným společenstvím. Máme zde co dělat s antagonizací sousedských vztahů, uzavíráním se ve vlastní skupině silným zdůrazňováním své skupinové přináležitosti a pocitem vlastní odlišnosti. Zároveň je pohraničí oblastí znásobeného a bezprostředního kontaktu s odlišnou kulturou. Život

² Simmel, G.: *Sociologia*. Varšava 1975, s. 504.

³ Tamtéž s. 505.

⁴ Tamtéž s. 511.

v pohraničí se vyznačuje rozmanitostí a svěbytnou dynamikou, jež vyplývá z prostorové blízkosti, vzájemných srovnání a vztahů k různým kulturám a společnostem. Identita jedince existujícího v podmínkách sousedství dvou společenství, dvou kultur je budována prostřednictvím neustálé volby. Život v pohraničí ve svém důsledku formuje novou identitu, nového člověka z pohraničí, jeho sociální vědomí a identitu kulturní. „Výsledkem dlouhodobých vzájemných kulturních kontaktů je nejednou vznik kvalitativně nových kulturních celků, formování nového člověka z pohraničí, jeho vědomí a kultury“.⁵

Pohraničí, jako oblast „konfrontace různých hodnotových systémů, životních postojů, životní úrovně, etnických kultur a kultur vůbec“⁶, představuje zvláště atraktivní místo zkoumání formování, upevňování nebo změny vztahů jednotlivce vůči „svým“ a „cizím“. Lokalizace jedince v pohraničním prostoru činí přítomnost kulturně jiných očividnou skutečností, vynucuje si nutnost zaujímat vztah k tomu, co je odlišné a neznámé, a zásadně tak ovlivňuje procesy jeho identifikace.

Námi vedený výzkum na polsko-německém a polsko-českém pohraničí, v polské části Euroregionu Nysa⁷ potvrdil, že proces definování kulturně jiných představuje podstatný prvek biografických autokreací obyvatel pohraničí.

Biografické obrazy Němců

Politické a společenské změny odehrávající se Evropě devadesátých let vytvořily novou situaci na polsko-německém pohraničí. Nové politické podmínky zahájily změnu historicky ustáleného negativního stereotypu souseda. Otevření hranic přineslo emoce a smíšené reakce na straně polské společnosti. Podle jedněch vycházelo vstříc očekáváním mnoha Poláků, neboť umožnilo kontakty se Západem, u jiných však vzbudilo etnické obavy a pocit ohrožení. Sousedství Poláků a Němců, jejich vzájemné postoje a mínění o sobě navzájem, to je významný rozměr vědomí polské společnosti vůbec, obyvatel pohraničí zvláště.

⁵ Sadowski, A.: Socjologia pogranicza. In: *Ludzie i instytucje. Stawanie się tadu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Lublin 1995, s. 138.

⁶ Tamtéž s. 138.

⁷ Výzkum byl realizován v rámci mezinárodního výzkumného projektu Biographische Identitäten in Grenzenraum (1999–2002). Uváděné výsledky výzkumu se vztahují k polské straně Euroregionu Nysa, tentýž výzkum byl paralelně prováděn rovněž v německé a české části tohoto euroregionu.

V kolektivní paměti Poláků Němci vystupují v navzájem protikladných rolích: na jedné straně v roli zástupců vysoce ceněné Západní civilizace, na straně druhé – „odvěkých nepřátel Polska“. Obě tyto role mají zásadní vliv na charakter současných polsko německých vztahů v pohraničí. V těchto vztazích, za prvé, se udržuje odstup, a někdy dokonce – otevřená antipatie mezi sousedícími národnostmi, což vyplývá jak z negativních historických zkušeností, tak i z pocitu sociálně-ekonomické asymetrie mezi Německem a Polskem. Za druhé, objevují se v nich prvky pragmatického tlumení předsudků a osvojování si cizího na základě bezprostředních kontaktů, v nichž Poláci a Němci vystupují v roli partnerů. Postoje Poláků vůči Němcům se často vyznačují dosti vysokou měrou ambivalence, což znamená nedostatek koherence v hodnocení sousedů a perspektiv sousedských vztahů. Pozitivní hodnocení a ochota rozvíjet vzájemné kontakty je provázena nedůvěrou a negativním obrazem partnera.

Sousedství národů formuje stabilní formy kulturních kontaktů jak v rovině interakcí jedinců, tak i sblížování mezi skupinami. Sousedské vztahy naplňují kontakty s kulturně jinými, jež se větší či menší měrou zakládají na vědomostech o sousedech a na postojích vůči odlišné kultuře. Poválečné vztahy mezi Poláky a Němci těžce ovlivnilo faktické přerušení kontinuity kulturní tradice na západním území. Radikální změny, k nimž došlo po druhé světové válce, přinesly ideologickou reinterpetaci historie těchto území, a spolu s tím nárůst negativního postoje vůči sousedům. Paměť o Němcích, kteří kdysi tato území osídlovali, ve výpovědích Poláků prakticky neexistuje,⁸ je tedy těžké odvolávat se dnes k prostoru jako ke kulturnímu dědictví nejen sousední etnické skupiny, ale i skupiny vlastní. Vzdor tomu, že polsko-německé pohraniční území jako sociálně-kulturní prostor bylo kulturním dědictvím obou národů, je v důsledku předsudků a negativních stereotypů, jež měly po válce posílit národní identifikaci Poláků, vztah k prostoru zřetelně zapsán do národní identity. Poláci, kteří zde v současnosti žijí, tento prostor považují za prapůvodní polské území, „znovuzískané“ po mnohasetleté ztrátě, a formování „malých vlastí“ a emocionální vazby s regionem bylo provázeno vymazáním „německých dějin“ těchto území z paměti.

Analyzujeme-li biografická vyprávění starších obyvatel pohraničí lze si jen stěží nepovšimnout, že převážná většina událostí, jež konstituují jejich aktuální vnímání sousedů, se odehrála v minulosti, a sekundárně závisí na

⁸ Ziółkowski, M.: Wspólnota przestrzeni i odmienność tradycji – sąsiedzkie kultury Etniczne. „Kultura i Społeczeństwo“, nr. 4, 1991, s. 67.

intenzitě a frekvenci tehdejších interakcí v pohraničí. V pokolení prarodičů se obraz Němců konstituuje především prostřednictvím zkušenosti z válečného období. Zaujatost respondentů vůči Němcům je důsledkem traumatických prožitků z doby okupace a s ní souvisejících situací ohrožení a ponížení. Tyto zkušenosti upevnily historicky zformovaný negativní obraz Němců v očích Poláků.

***Paní Julie:** Němci mě vzali na nucené práce když jsem chodila do páté třídy za tamtoho Polska ještě a vyšla jsem z páté třídy, začala válka. [...] Tehdy dělali štáry kam chodilo hodně dětí brali nebo lístky posílali když se někdo nedostavil byla štára brali i na ulici [...] Z jedné strany policie, z druhé strany a tady vozy a jenom na papíry zapisovali a na ty vozy a do okresního města Bučače. Protože to Bučač byl okresní město, a tam vlak už byl přistavený dobytčák a všechny kluky, chlapy, starší ženy, dívky všechno jako dobytek do těch vagonů a nás do Čortkova to je ještě dál tam jak blízko... V Čortkově doplnili lidi na celý vlak a jako prasata prostě nás zavezli do Przemysłu, v Przemysłu vyložili a koupání, čtyři němečtí lékaři a vyšetřovali, který byl nemocný na jednu stranu, který byl zdravý na druhou stranu a lázeň a znovu nás naložili. Dali nám po kousku takového salámu koňského, byl takový slaný a takový jako jako dlaň dva kousky chleba nic k pití nic a celou noc jsme jeli, nic člověk neměl nic nebylo, protože to byla válka a nás zase naložili a až do Vídně a ve Vídni nás vyložili na Arbeitsamt a nás zavedli a tam přicházeli hospodáři a brali nás kolik, komu to...*

***Paní Mira:** Pamatuji se, jak lidi pokládali na zem a že jsme se dívali jak oni...byly vidět jenom nohy... anebo ty mladé kluky, šli na pláž, a tam hned byla kasárna Němců, ne, no tak šli ti usmrkanci a sebrali jim zbraně, tak později je přitáhli, pozabíjeli, ukázali a za chodníkem se dalo jenom kolem chodit, a oni leželi na tom náměstí v Skierniewicích... ach viděla jsem, viděla! Něco jsem se nadívala!*

***Paní Urszula:** Němci se všichni báli, jako ohně se báli těch Němců. Jak jsem viděla, jak oni ty Židy bili, jak ty partyzány pozabíjeli i děti zabili...*

Ve vyprávění starých lidí je dáváno najevo nepřátelství a negativní postoje vůči Němcům jako viníkům osobních tragédií a neštěstí, jež postihla Poláky během války. Obraz Němců je však jednorozměrný. Vzpomíná-li se na ně jako na jednotlivé lidi, jsou vnímáni jinak než v případě, kdy vystupují v roli reprezentantů německého národa. Motiv „dobrých a zlých

Němců“ je zvláště důležitý ve vyprávění osob vyvezených na nucené práce do Říše nebo zaměstnaných u německých zaměstnavatelů v okupovaném Polsku. Popisy osobních kontaktů s Němci vykračují mimo schéma, časté je vyprávění pozitivní pod heslem „všude žijí lidé (...) jako u nás, dobří i zlí“. Charakteristický obraz takové strategie konstruování obrazu německých okupantů nalzáme ve vyprávění paní Krystyny:

***Paní Krystyna:** Pracovala jsem na takovém polním velitelství. To bylo vojsko, polní četnictvo. Oni nic neměli s civilisty, jen s vojáky. Tam jsem pracovala. No a tam mě Němci přivedli na ten výslech, protože říkali, že zatkli mou sestru, že k výslechu. Ale mě vedl takový starší, a já jsem byla taková drobounká, štíhlounká, no vychudlá, vyhladovělá – tak člověk vypadal, taky jsem teď drobná. Zavedl mě tam, a oni mi říkají: „Chceš ještě vidět sestru?“ Já říkám, že chci, „protože sestra umře“. A ona vešla jenom s tím, že moje sestra byla černovlasá, a já blondýnka, protože já jsem byla po tatínkovi. Tak jak vešla tak vlasy měla černé i tvář černou od bití. Když jsem ji uviděla, tak oni jí řekli: „Vidíš, ty se nechceš přiznat, a tvoje sestra nám všechno pověděla.“ A to nebyla pravda! A já jsem byla strašpytel pořád, ale tu odvahu jsem měla, že jsem řekla: „Aničko! To není pravda, já nic nevím, nic jsem neřekla!“ Takže ten Němec ke mě přiskočil, chtěl mě praštit, ale ti, co jsem pracovala v té vojenské, jak to bylo Albright, byli esesmani a byli ti jiní. A nedovolili mě bít. Řekli: „Ona pracuje u nás od rána do deseti“. Protože tam nás pracovalo asi dvacet Polek. Tam to v kuchyni, to se uklízelo, jakou dali práci. A nedovolili: „My ji můžeme vyslechnout.“ A jí a nedovolili mě bít.*

Existenci vícerozměrného obrazu Němců v paměti Poláků potvrzují vzpomínky z poválečného období. Vyprávění Poláků, kteří přišli do pohraničí z východu dokumentují soucit s osudem civilního německého obyvatelstva, jež – podle názoru respondentů – „potkalo totéž, co jsme prožili i my“. Tento společný osud a uznání německé práce, disciplíny a pořádku, to vše způsobilo, že vztahy mezi obyvatelstvem přicházejícím z východu a Němci, kteří zůstali na západním území byly často prosty nenávnosti. Takřka u všech našich respondentů společné bydliště vedlo k pozitivní verifikaci obrazu Němců, a v některých případech – k vytvoření stálejších vazeb a udržování kontaktu s německými sousedy i po jejich vysídlení.

***Paní Janina:** Němci, oni byli také chudáci, protože Hitler si s nimi dělal, co chtěl, také rasy zaváděl, to všechno... Oni nebyli k Polákům, když tady bydleli,*

nebyli zlí, a Poláci k nim nebyli. A potom... každý byl po válce chudý. A jeden druhého si vážil. A nebyly takové drastické scény, že by to snad bylo nějak, že to byl Němec, ne. Jak jsem se mohla na něm mstít, když jsem sem přišla bydlet... My jsme měli tam na východě také dům a tam nás vyhnali. A je vyhnali odsud. To je... víte... to je totéž. To se musí prožít, aby to člověk pochopil.

Paní Marie: Když jsem sem přijela ve 46. roce, to tu ještě byli Němci. Tady sousedi, toho, tak jsem viděla to jejich vysídlení, vůbec... viděla jsem, že někteří Němci byli s Poláky zadobře, a někteří byli mučení, bití, naříkali... to, to jsem viděla. Ke mě Němka přicházela, i když jsem neuměla německy, ale nejednou přišla a přinesla mi mléko, protože ona byla u hospodáře, ale musela to mléko krást, protože viděla, že jsme byli velmi chudí, tak mi přinesla mléko, a já jsem něco uvařila a poslala jim to. A byli takoví Poláci, že byli lidé, ale byli takoví Poláci, že trápili Němce. Táhle v tom domě Němci, dobří lidé to byli, osadník, normálně... vyhnali je tak jak stáli. Plakali, a tak jak stáli, tak odešli. Žena se třemi dětmi a s tchánem, odcházeli s prázdnými pytli. Něco si připravili s sebou... nenechali je to vzít. I když Němci udělali v Polsku hodně zlého, ale ti civilisti ti nic neudělali, a byli... já jsem stála v okně, to jsem byla mladá, plakala jsem když je bili policajti po zádech, protože tam něco pokřikovali, něco nějak, a já... jsem plakala, a vyjít se nedalo, protože by bylo i se mnou zle, a já jsem byla v takovém stavu..., a Poláci také týrali Němce.

Zdroje negativních postojů vůči Němcům lze také najít v obavách z inge-rence ekonomicky silnějšího souseda do ekonomických zájmů Poláků (příkladem může být strach z „vykupování polské půdy“), jakož i v pocitu národní hrdosti, v některých situacích ceněné výše, než aktuální ekonomické zájmy. Svůj pevný vztah k polskosti a s ním související nechuť „sloužit“ Němcům otevřeně demonstuje paní Janina:

Paní Janina: Naši Poláci, to vám musím říci, kolem nich velmi opatrně chodili, protože tady je trh tak velký, teď to už všechno upadá, ale když zrovna otevřeli hranice, jak to všechno... To Němci tady, lidé, kteří byli vychytralí, tak hned dělali kokosy...peníze. To těm Němcům dokonce Polsky, říkám, taková babička chodí, prodává lízátko a „Bite schön“, já říkám: „Babičko, Prosím pěkně je třeba říkat, a když Němec bude chtít, tak koupí. Jen se před Němci neponižujte, málo vás byli v tom...“ Babička...ticho, ticho, ticho...utekla mezi lidi. Říkám: „Ve vašem věku se nesluší lézt mu... tak se před ním ponižovat. Koupí, když bude chtít koupit.“ No, ale holt každý člověk má svůj systém. Každý člověk uvažuje po svém. Já

vždycky říkám, že jsem Polka a já se za to nemusím stydět. Já neumím německy. Já jdu... on dokonce, kdyby chtěl, to on vám nepromluví polsky. A já se mám před ním ponížovat, abych s ním mluvila německy. On je Němec, a já jsem Polka. Takže takhle ne. Je třeba si sebe také trochu vážít.

Neměnnost společensky ustálených stereotypů není udivující v generaci tradicionalisticky založených starých lidí; jsou však zajímavé, pokud jde o generaci vnuků, kteří – teoreticky – by měli být spíše otevření vzájemnému poznání. Ukazuje se však, že ani vysokoškolské vzdělání, ani četnější mezikulturní kontakty nejsou zárukou účinné přeměny předsudků, pokud jsou reálné vztahy mezi potencionálními partnery v pohraničí hodnoceny jako pro jednu ze stran zjevně nespravedlivé. O negativních zkušenostech v kontaktech s Němci vypráví Marek, který v důsledku nevydařené obchodní spolupráce s německými partnery utrpěl významné finanční ztráty:

Marek: Snad jedna prohra, již jsem utrpěl, obchodoval jsem se sportovním zbožím s Německem, a přiznám se, že jsem přišel o hodně peněz (...) Taková prostě nedůvěra ke spolupráci s Němci, že když například přijdou do obchodu a chtějí něco koupit, tak je obsluhuji s nechutí. Rozumím, že je třeba kolem zákazníka poskakovat, protože takové jsou požadavky...no, ale nepřehánět to, no přece nebudu Němcům slevovat nevím kolik, abych vydělal jen pár grošů. Ne, nemám je rád a konec. Konec konců, Němci se na nás dívají stejně, takže... myslí, že jsme horší a hotovo.

Pocit nerovnosti ve vztazích s Němci je také jedním ze základů patologických jevů, k nimž patří především pašování zboží a lidí přes západní hranici. Pašeráci si zvykli na existenci hranice, a z přítomnosti německých sousedů čerpají reálné zisky. Jejich výpovědi dokumentují jak nedostatek hlubší reflexe nad tím, co dělají, tak nad vztahy s Němci:

Jacek: To pašování tady je, tam mají, mají, jsou tam práce, pár míst pa, pašeráků. Kdysi jsem chodil kdysi, taky jsem vzal Rumuna převáděl jsem, na zádech, protože se bál v zimě přes Nysu. My, myslel jsem, že tak něco jsem vydělal, protože jsem převedl jednoho. Později mě pohraniční stráž chytila, a když mě uviděli, nevím proč se nedovtípili, kalhoty jsem měl, všechno mokré. Nakecal jsem jim, že no řekl jsem, že, že jsem spadl do rybníka v ledu. Že byla zrovna zima, že tam byl zrovna nedaleko rybník, šel jsem tam bruslit, že se led probořil, a zapadl

jsem tam. Uvěřili mi to, stejnou pohádku jsem namluvil mámě. Tak jsem hned vydělal, pamatuju že to bylo sto švýcarských liber. Jsem vydělal no a sto marek, od nějakého Rumuna. Později jsem to už nedělal, a moji kamarádi, takoví kamarádi, ze třídy kluci, to chtěli, chtěli dělat, tak cigarety na člu, člunech pašují, takové různé blbosti. [...] Na hranici je teď zatím klid, ty všechny chytili, ty pašeráky hlavní. Ne, Němci tam vůbec nic necítí, ale je vidět, že nemají rádi Poláky a Poláci Němce, tak to je.

Postoj pragmatického využívání přítomnosti německých sousedů k realizaci vlastních zájmů nabývá u pašeráků patologické a krajně instrumentální podoby.

Příležitostí k mnohostranným a pozitivním vztahům bývá často studium a práce v Německu. Takřka každý z našich vyprávějících uvádí příklady osob z rodiny nebo z okruhu blízkých známých, kteří pracovali, nebo studovali na německé straně hranice. Návštěvy Poláků v Německu se mohou stát podnětem k zájmu o německé zvyky a kulturu. Porovnávání standardu a organizace každodenního života v takových situacích vychází obvykle ve prospěch Německa, což – samo o sobě – zlepšuje jeho obraz v očích Poláků. Pozitivní portrét Němců nalézáme ve výpovědi Agnieszky, jež se před několika lety léčila v německé nemocnici:

Agnieszka: Přítel mé rodiny, ten, co mě vozil na tu operaci, v Německu, tak právě tam... jsem delší dobu u něho bydlela... Měli jsme tam... takové návštěvy... na kontrol...hned z kliniky. No a tak jsem měla spoustu... tedy nerozuměla jsem těm lidem, ale můj strýc... překladatel... překládá němčinu a všechno mi překládal, takže... že lidé jsou opravdu přátelští a celkově jiní... než tady lidé... dá se říct, z Polska, polských osob... Je snazší, podle mě, se s nimi domluvit a... jsou prostě jiní... o hygieně to už vůbec nic neříkám. Jde mi právě o lidi, o tu přátelskost, nějakou, no třeba cizí člověk, a každý, k nemocné, jak se k ní chová [...] Člověk... nemocný člověk, který nevstával z postele... chtěl jet dolů do haly... Ošetřovatelky daly do výtahu postel a dolů... A kdo by totéž udělal tady... Podívej se chlapče z okna, když se ti zachtělo haly... Opravdu, nedá se to... nedá se to prostě porovnávat...

Vzájemné osobní kontakty v pohraničí se naplňují především v oblasti obchodních kontaktů, což může někoho dráždit, jinými je to zase vnímáno jako šance rozvoje okrajových pohraničních oblastí. Takováto percepce se týká také přítomnosti Němců v pohraničí, kteří jsou někdy vnímáni jako

„spasitelé“ ekonomicky upadajícího regionu. Pozitivní vztah k Němcům v roli investorů a turistů dokumentují výpovědi paní Wandy a Adama:

Paní Wanda: *Na ulici je slyšet spoustu Němců, ale kdyby tu Němec nebyl, všechno by zkrachovalo. Dobře, že sem Němci přijíždějí, oni tady, oni tady jsou, oni to neřkají, ale oni jsou z okolí, oni jsou z těch vesnic, oni se ještě jezdí dívat. Právě tam, kde jste včera byla, tak k ní, k nim přijíždějí, já jsem je viděl a mluvila jsem s nimi, majitelé toho domu. Kdyby oni to neopravovali a nepracovali na tom, tak už to dávno spadlo. Ale to, že oni do toho domu investují a opravují, tak proto ještě stojí..*

Adam: *Často se tu pohybují Němci, Češi, často se ptají na cestu, zvlášť Němci. Takže se jim snažím pomáhat, pořád trochu znám němčinu, tak celkem jednoduché věty taky dokážu odpovědět a vysvětlit jim tam cestu do nějakého města, nebo na benzínku. Jsem pro, aby jich sem přijíždělo co nejvíc, protože to podporuje rozvoj našeho města. To, co oni v našem městě utratí, získají obyvatelé, a když budou bohatší obyvatelé, tak bude bohatší město.*

Blízkost hranice s Německem formuje životní plány mladých, změnám otevřených respondentů. Studium němčiny je chápáno jako svého druhu intelektuální kapitál, umožňující v budoucnu realizovat atraktivní profesní kariéru. Účast na přeshraničních iniciativách je obvykle spojena s prolomováním dřívějších předsudků a stereotypů a s angažovaností v budoucích osudech regionu, na druhé straně – nad autentickým zájmem o další rozvoj situace v pohraničí někdy převáží osobní ambice. Oba námi uvedené postoje jsou patrné ve výpovědi Lukáše:

Lukáš: *Mým snem bylo dostat se na práva. Studovat právo tam, o to se víceméně zajímám, nebo politologii, v tom případě tam studovat např. mezinárodní vztahy, a myslím, že potom bych měl větší šanci najít někde práci např. někde tady v příhraniční oblasti např. jako odborník na porozumění mezi národy např. v zde působící organizaci, no nevím, jestli mi to vyjde, to ukáže čas, ale myslím, že po studiích bych se spíše vrátil do Zhořelce, poněvadž po čase to tady, tedy to město se začne rozvíjet, [...] Právě myslím, že podle mě také tady by měli radní vůbec umožnit umístění nějakého zahraničního kapitálu, může být i polský, jde prostě o to, aby se tu něco rozvíjelo, vytvářelo se a pak si můžeme být jistí, že lidé začnou do Zhořelce přijíždět, a ne odsud odjíždět do větších měst, protože tu bude snazší sehnat práci, po studiích si tu určitě bude možné něco najít.*

Z mentality mladých Poláků žijících v pohraničí pomalu začínají mizet dřívější stereotypy, jejich místo zaujímá zájem o poznání jazyka a německé kultury, směřování ke spolupráci a formování sousedských vztahů nového typu. Vzhledem k existenci předsudků, a také s ohledem na nesouměřitelnost polského a německého ekonomického potenciálu jde však o proces pomalý a nerovnoměrný, jež rodí ambivalentní postoje polských obyvatel k jejich německým sousedům. Jejich projevem je právě jednoznačnosti vzdálený obraz Němců v námi analyzovaných biografiích.

Češi v autobiografiích Poláků

Analýza rozhovorů ukázala, že jižní sousedé jsou Poláky vnímáni výrazně jinak, než jak tomu bylo ve výše popsaném obrazu Němců. Němci jsou bezpochyby přítomni v procesu formování identity Poláků a představují z historického a biografického hlediska vztažný bod jejich sebeidentifikace. Způsob vnímání Čechů a charakter vzájemných vztahů je zásadně odlišný, sousedské vztahy jsou charakterizovány především lhostejností. Není bez zajímavosti skutečnost, že Češi se v biografickém vyprávění neobjevují „spontánně“, na doplňující otázky na téma mínění o sousedech a o kontakty s nimi naši respondenti nejčastěji odpovídali formálně, a celá otázka končila na zmínkách o sporadických nákupech v Čechách. Takové povrchní, do značné míry formalizované kontakty nejsou příznivé pro bližší poznávání a navazování trvalejších osobních vztahů. Češi přijíždějí do Polska dosti zřídka, a Poláci jezdí do Čech pouze na nákupy, které – jak ve svých výpovědích zdůrazňují – jsou stále méně atraktivní. Výsledkem je situace, kdy ani prostorová blízkost, ani neexistence historicky zakořeněných, jednoznačně negativních stereotypů Čechů mezi Poláky nemá vliv na rozšíření a prohloubení sousedských vazeb.

Lze se domnívat, že v případě Poláků a Čechů zásadní překážku vzájemného poznávání představuje nikoli kulturní cizost, ale lhostejnost a nezájem. Blízkost hranice, možnost snadno ji překračovat a neexistence zjevných kulturních rozdílů mezi Poláky a Čechy by měly být příznivé pro intenzifikaci vzájemných kontaktů, vedené statistiky však dokazují, že se tak neděje. Vztahy mezi Poláky a Čechy, jež v posledních letech nikoli bezdůvodně získaly název „chladné sousedství“⁹, jsou budovány na základě minimálních znalostí o sousedech, sklonu ke stereotypnímu myšlení a obecném nedostatku sympatií. Slabé zaměření na proces sousedské integrace

⁹ Paczkowski, A.: Chłodne sąsiedztwo. *Gazeta Wyborcza*, 25. 7. 1997.

a spolupráce s Čechy jsou patrné přes vnímání mnohých podobností na úrovni každodenního života mezi oběma národy a prakticky neexistující jazykové bariéry. Neznalost jazyka není překážkou ve vzájemné komunikaci, a získané zkušenosti umožňují konstatovat, že „na druhé straně je to podobné jako u nás“, Češi se ani vzhledem ani způsobem života výrazně od Poláků neliší.

Lhostejný vztah vůči Čechům mezi polským obyvatelstvem v pohraničí je charakteristický jak pro generaci prarodičů, tak i pro generaci vnuků, jedni i druzí hodnotí životní prostor svých sousedů jako nepříliš přitažlivý a málo zajímavý. Lhostejný postoj v generaci starších lidí se zdá vyplývat především z nevelké prostorové mobility jejich generace. Obvykle hovoří o nedostatku času a motivace k cestám za jižní hranici. Paní Jaroslava se raději „nevzdalovala“ z obavy o hospodářství a děti. Paní Uršula se zmiňuje, že v Čechách je „prý laciněji“, ale ona sama nemá ani pas, protože nikdy neměla možnost vycestovat do zahraničí. Velmi zřetelně se proti nápadům podnikat „obchodní výlety“ do Čech vyslovuje pan Edward:

Pan Edward: *Řeknu vám upřímně, že jsem tam ani jednou nebyl. Lidí tam jezdí a obchodují a tak, ale já jsem ještě ani jednou nebyl. Ani v Německu, ani v Čechách. [...] Bydlím u českých hranic, řeklo by se nedaleko. Ale ani jednou jsem tam nebyl. Jednou jsem byl na borůvkách a sbírali jsme, ale abych přešel hranice to ne. Už mne přemlouvali, abych jel. Protože je tam levněji, i vodka a jiné věci. No tak to nějak vždycky dopadne že se vymluví a nejedu. A třeba s vodkou, já vám řeknu, že já si občas rád dám skleničku, ale dobré vodky. Protože svinstvo, promiňte, pít nechci. Když pít, tak vypít o sklenku míň, ale dobrého. A tak už to je. Ale s Čechami jsem neměl nic co dělat. Nebyl jsem tam ani jednou. Ani v Německu, ani tam.*

Mladí Poláci z pohraničí se, jak se zdá, u svých českých sousedů necítí nesví – „obchodní výlety“, cesty na kole do Čech, výjezdy na diskotéky do Prahy, a dokonce práce za jižní hranicí zdá se potvrzují předpoklad, že je tam podobně jako v Polsku. „Podobně“ však pro některé z respondentů znamená stejně nezajímavě, zaostale a provinčně. Jiným slovo „podobně“ ukazuje na jazykovou blízkost a s ní související možnost relativně snadného porozumění Poláků s Čechy. Tato blízkost a také blízkost prostorová jsou příčinou toho, že polsko-české pohraničí se jeví společně, ačkoli odděleně Poláky a Čechy obývaným životním prostorem – známým, přátelským, ale obvykle bez hlubších kontaktů mezi sousedními národnostmi.

Čechy se přinejmenším části Poláků i nadále pojí především s levnějším alkoholem a určitou skupinou českých potravinářských výrobků.

Ewelina: *Je tu blízko do Německa i do Čech... Jestli se to nějak cítíte? Copak já vím, možná trochu... M. je skutečně blízko, hned za L., dá se dojet na kole... Když jsem chodila do školy, tak se tam jezdilo za známými... no nejprve pro sladkosti – pamatuji se, že se vždycky kupovaly takové malé české čokolády, byly s kávovou příchutí a ještě se kupovala taková kondenzovaná mléka do kávy – pamatuji se, u nás v obchodech byla jen s čokoládovou příchutí, a v Čechách také jahodové a toffi. No ale to bylo na základce. A když jsem byla starší a měla jsem sama pas, tak se z Čech přivážel alkohol, zvláště pivo, ale i vodka. Tam je prostě strašně levně.*

Kamil: *Řeknu ti upřímně, že v Čechách jsem nebyl ještě ani jednou. A hranice je tady hnedle, všichni tam někam jezdí na pivo, a já jsem nikdy nebyl, tak nějak... nevím.*

Agata: *...nejezdím do Čech a vlastně jsem byla jenom jednou v Liberci, ale to bylo nedávno a vlastně hranice jsou ty tam... v Č. byly otevřeny nedávno, asi před třemi lety jsem nemohla vycestovat, byla jsem ve Wroclavi. To taky souvisí s tím, že nemám auto, a nemám čím jezdit, ačkoli jsou lidé, kteří jezdí na kole. Necítila jsem takovou potřebu, tím spíš, že (úsměv) kontakty z té strany stojí jen na kšeftu ano, takže nevím jestli někdy vztahy mezi dvěma stranami, kromě toho, že tam, tady ti Poláci nakupují. Nevím, jestli ti, co jezdí, se dověděli něco víc než já. Nevím, Čechy znám jen z té cesty do Čech s tím nejbližším okolím. Nikdy jsem v té oblasti nebyla v zahraničí...*

Lhostejnost definující vzájemné kontakty neznamena neexistenci intenzivnějších vazeb. Někteří z našich respondentů prostřednictvím rodin navázali blízké vazby se sousedy, jiní – mají za sebou práci v Čechách, ještě další se angažovali v mezinárodní spolupráci na lokální úrovni. Individuální kontakty jsou příznivé pro lepší poznání, a pro prolomení negativních stereotypů. K těm posledně jmenovaným náleží mimo jiné některými ze starších respondentů vyslovované přesvědčení, že jižní sousedé – na rozdíl od Poláků – byli mnohem více poddajní vůči sovětské moci po roce 1945. Tento názor vyjadřuje, mimo jiné, pan Stanislav, který hovoří o poddajnosti „zkomunizovaných“ Čechů vůči SSSR a pan Józef, vyprávějící o incidentu s českým policistou v období, kdy v Polsku vznikala „Solidarita“:

Pan Józef: *Měl jsem takový, víte, jak jsem jel do Prahy. Vyjždím už za naši*

hranici, vyjíždím a no byl jsem už daleko, skoro u Prahy jsem byl, no a, a mě zastavuje ten y... česká policie, sjíždím na stranu, oni mě zastavili. Já se zastavil a on mě vyzývá k vystoupení. Já vystupuji, a on mne vede dozadu k autobusu, a někdo, někdo prstem pane napsal, jak byl zaprášený, víte, a tak napsal: Solidarita. Víte on mě zastavuje a říká, že do Prahy mě nepustí, a já říkám: proč, tak přece co se děje tak strašného? Nemůžete s tím jet, tak říká, ať to setřu, no a co byste udělal? No musel jsem, tak jsem to tak nějak setřel. Později takový Čech starý tam stál na takových Hradčanech stál jsem na takovém parkovišti u Čech takový starý přichází a říká: a že u nás, říká, jak to jde, že ta Solidarita vyvádí, říká. A já říkám, no u nás vyvádí, u vás nemůže vyvádět, protože vy jste na věčné časy z té sovětské smečky. No rozumíte, protože u nich ty tabule byly, hvězdy, taková brána triumfální byla taky každou chvíli. A já říkám a pamatujete y..., já mu říkám, jestli si pamatuje tehdy jak Rusové do Prahy vjížděli, co se tam navyvířeli. On říká, že on ví, on chtěl, aby ruská armáda k nim přišla, víte, Češi také byli v pořádku, někteří, a, a někteří otravní, no. Všude, víte, všude se takoví najdou.

U pramenů odstupu ve vztahu k Čechům leží, jak se zdá, stereotyp samotných Poláků, kteří sami sebe nazírají prizmatem neúnavného boje o svobodu, nezávislost a sebeurčení i – právě v tomto kontextu – živících přesvědčení o větší závislosti a podřízenosti Čechů vůči cizí moci. O jiných příčinách antipatií vůči jižním sousedům hovoří Joachim, který měl možnost pracovat v jedné z českých továren. Myslí si, že ze strany českých zaměstnavatelů zažil vykořisťování a dostával nejhorší práci za nevýhodnou mzdu. Takový názor vede ke krajním postojům, jež ostatně vyplývají nejen z životních zkušeností, ale rovněž z krajně nacionalistického postoje respondenta:

Joachim: Češi to je národ vychytralci, protože oni vidí, že je těžká práce a utíkájí, a tam jí dají Polákům. No a Polák, co může dělat, přišel pracovat, víš jak je to v Polsku s prací, a akorát byla dobrá práce, tak musel dělat tu těžkou. [...] Češi jsou stejní jako Němci, čili prostě čekají na vykořisťování, no a chudý Polák musí tak dělat no, protože není práce v Polsku a to je všechno... nic víc.

Bližší a bezprostřední kontakty s jižními sousedy přejí spíše autentické sympatii než zjevné antipatii. Takový přátelský postoj může být důsledkem – již dříve zmíněného – přesvědčení, že Češi jsou nám venkoncem velice podobní. Hovoří o tom paní Barbara, jejíž dcera si vzala za muže Čecha:

Paní Barbara: [poznala] poznala Čecha, vdala se, bydlí tam... často k nám

jezdí – no ne často, když mají čas tak přijíždějí, a když ne, tak ne. Teď mají auto tak častěji přijíždějí. Ten zeť je prima kluk, takový lidský, rodinný typ, jak bych to řekla, jako by byl náš. Já jsem se kdysi divila, že když se lidé z jiné národnosti vezmou, že je to takové divné. A ten, to je takový přímý kluk...poctivý. Jenom to, že se s ním nejde domluvit. Zdá se, že to jsou takové příbuzné jazyky, všechny slovanské, ale já mu nedokážu porozumět. Možná že mluví nářečím, protože když mluví v rádiu česky, tak je jim většinou rozumět, ale jemu se moc rozumět nedá.

Potřeba hlubších a trvalejších kontaktů s Čechy je velmi častá mezi vnučky. Přinejmenším část z nich, obvykle lépe vzdělaná a otevřenější světu, nerada vidí když se přeshraniční kontakty omezují na „obchodní výlety“ za jižní hranici, chtěla by také, aby Češi častěji navštěvovali Polsko. Tento posledně uvedený návrh má také rozměr pragmatický, související s šancí na ekonomický rozvoj turistických obcí na polsko-českém pohraničí. Někteří vnučkové dokonce vyslovují konkrétní návrhy institucionálních změn, jež mohou zlepšit kvalitu vztahů s jižními sousedy. Jde zde mj. o možnost studia českého jazyka v polských školách, o níž hovoří Jakub:

Jakub: Mísí se trochu ty kultury, poněvadž jsou stále organizovány nějaké akce, jež mají nějak za cíl seznámení se s jinou kulturou, konkrétně Čech a Německa i v Čechách jsou velmi často organizovány takové akce, které tu společnost integrují. [...] jsou také organizovány např. Dny české kultury, bylo posledně v Š., bylo to velice příjemné, hodně přijelo těch lidí, no, ale nevím, proč například ve školách není možnost studovat češtinu, když je to taková oblast, kde je opravdu velmi blízko, kromě toho polská hranice s Čechami je nejdleší hranice, pokud jde o sousedství jiných států nevím, proč není možnost studovat ten jazyk, sle celkově když se tady přijíždí do Čech, vyjíždí se za hranice, tak se s nimi dá velmi snadno domluvit, bez problému, no a tak právě tady to je taková určitá možnost pro Š., poněvadž tady díky tomu, tady se může rozvinout turistika no a právě to je základem života toho města.

Uzavírání trvalejších vztahů mezi sousedními národnostmi má, jak již bylo řečeno, omezený rozsah. Roviny takových hlubších kontaktů mohou být různé – pro jedny to může být podíl na přeshraničních iniciativách, pro druhé – zastávání stejných náboženských či ideologických postojů, a ještě pro další – zapojení do smíšených, česko-polských rodinných vztahů. Kontakty tohoto typu, přes svou sporadičnost, jsou významné, poněvadž po čase mohou ovlivňovat intenzifikaci a prohlubování sousedských kontaktů.

Mentalita Poláků a kulturní Jiní

Změny na mentální úrovni probíhají značně pomaleji než proces vytváření nového institucionálního pořádku, navíc můžeme říci, že společenská změna nejen působí pozvolné objevování nových forem myšlení a jednání, pomáhá také udržování starých mentálních vzorců. Současnost polské společnosti je utvářena prostřednictvím trvání a změny zároveň, máme zde co činit se svěbytným příměřím mezi minulostí a budoucností v konstituování společenského vědomí. Mentální dědictví z období reálného socialismu, a také i dědictví dřívější, po dnes ovlivňují individuálně utvářené biografie. Stálost mentálního dědictví se projevuje ve srážce s novou formou institucionalizace společenského života, a co je nejdůležitější, nezůstává bez významu pro kvalitu nových orientací.

Empirický mentální profil obyvatel polské části Euroregionu Nysa, jako výsledek realizovaného výzkumu, popisují následující kategorie: *rodinnost, důvěra, kolektivnost, konzervativní aktivita a pragmatismus*.

Rodinnost

Zakotvení v rodině – *rodinnost*, se odvolává k trvalým identifikacím s rodinou, základní význam v biografické výpovědi mají rodinné vazby, a ony vytyčují rámec jednání jedince. V mentalitě Poláků, zformované reálným socialismem, existovalo zřetelné rozlišení dvou světů: soukromého (rodinného) a společenského (státního). *Rodinnost* znamenala ústup z veřejné sféry do soukromí, a docenění rodinného života kompenzovalo nedostatek kapitálu, především politického a ekonomického. Vysoká úroveň identifikace s široce chápanou rodinou představuje nejvýznamnějšího činitele konstituujícího sociální identitu zkoumaných osob. Rodina je zdrojem biografického vzoru, jež si jednotlivec udržuje. Pocit zakotvení v rodině dává smysl a biografickou kontinuitu, umožňuje dosažení životní stability.

V období makrosociálních změn zajišťuje zakotvení v rodině bezpečí – nejen materiální (vůči riziku ekonomické degradace), ale i ontologické (vůči riziku dezorientace a vykořenění). *Rodinnost* je společenským kapitálem, čím vhodnějším, čím rychleji ztrácejí hodnotu jiné druhy kapitálu a čím účinněji umožňuje konverzi jednoho kapitálu v jiný. Rodina přejímá funkci nárazníku, jež zmírňuje negativní důsledky transformace a pomáhá udržet si integritu a kontinuitu životních strategií. Je nositelem tradičních hodnot, avšak rodinné dědictví může být využíváno k inovativním činům.

Zakotvení v rodině přes modernizační potenciál tkvící v instrumentálním využívání rodinných sítí, přispívá k automatickému odstupu nebo lhostejnosti vůči kulturně jiným. Rodinné vazby fungují jako nástroj ve vztahu vůči ostatním sociálním vztahům, což generuje a upevňuje konformní chování vůči vlastní skupině. Podřízení se v rodině plněným rolím jde obvykle ruku v ruce se zabydleností, oslabením potřeby a možnosti mobility, a tak rovněž omezuje šance na kontakt s kulturně jinými. Ústup do rodiny je příčinou toho, že přeshraniční vztahy získávají instrumentální charakter, soustřeďují se především na upokojení konzumních potřeb rodiny (nákupy, příhraniční obchod, zaměstnání), v mnohem menším stupni – na pokusy porozumět historii a kultuře sousedů. *Rodinnost* v polských podmínkách usnadňuje transmissi konzervativních mentálních dispozic, a přispívá spíše kulturní uzavřenosti v rodinami tvořeném národním společenství než prolamování vzájemných stereotypů a lhostejnosti ve vztazích se sousedy.

Důvěra

Důvěra se týká jak sociálních vztahů (zahrnuje vztahy kooperace opírající se o očekávání poctivého jednání vůči nám, loajality a solidárnosti partnerů interakce), tak i osobnosti (identita „my“, je založena na pocitu morální vazby s jinými a vědomí o vlastním místě v „morálním prostoru“) a kulturních pravidel (vytyčujících hranice mezi „námi“, jimž projevujeme důvěru a „nimi“, kteří pocítují naši nedůvěru a podezíravost). Váže se k zakotvenosti v síti vztahů a s ní související předvídatelnosti a určitým očekáváním ve vztahům k partnerům interakce, ale i institucím společenského života.

Reálný socialismus, příznivý atomizaci a fragmentaci společnosti, posílil vztahy důvěry do roviny primárních skupin (vztahy v rodině, přátelské vztahy), přičemž zároveň podryval důvěru ve svět institucí (ztotožňovaných s nepřátelskou a společností cizí mocí). Stát byl redukován na donucovací aparát a adresáta nároků, formulovaných na základě instrumentálního využití ideologických pravidel systému. Existence *druhé společnosti* konzervovala tradiční hodnoty, jejichž nositelem byly v polských podmínkách vztahy důvěry spojené rodiny. V procesu strukturální transformace se kapitál důvěry, jímž byly obdařeny nové elity, změnil v novou nedůvěru ve svět institucí. Zabrzdění institucionálních změn vede k budování nových sítí vztahů, opírajících se o sociální kapitál. Tyto vztahy se pouze v někte-

rých oblastech proměňují v trvalá, na vzájemné důvěře a dlouhodobé kalkulaci založená institucionální řešení. Mnohem častěji se setkáváme s jednáním „naslepo“, jež se opírá o úzké a partikulární vazby, budované kolem nedůvěry vůči institucím, jakož i ostatním lidem – potenciálním konkurentům reality svobodného trhu.

Za socialismu shora vnucené vzorce internacionálního přátelství mezi státy Bloku nemohly být účinně zinternalizovány vzhledem ke hluboké nedůvěře vůči institucím tyto vzorce propagujícím. Namísto vzájemné důvěry se ve vztazích mezi sousedními národnostmi upevnily předsudky nebo lhostejnost. Přetrvávající *společenské vakuum* mezi veřejnou a soukromou sférou v podmínkách transformace není příznivé prolamování interkulturních bariér, ale uzavírání se do rámce vlastní skupiny, známé a proto obdařené důvěrou. Je třeba dodat, že takováto partikulární odnož sociálních vazeb je dnes mnohem rychleji prolamována tam, kde zdola krystalizují nové, o pragmatickou a dlouhodobou kalkulaci a vzájemnou důvěru se opírající zájmy.

Kolektivnost

Kolektivnost Poláků je nejobecněji řečeno jejich naučený sklon ke kolektivním činům. Její tradicionalistická varianta má vztah k síti sociálních vztahů v široce pojaté skupině (společenstvu), v níž existuje silná solidarita a připravenost poskytnout službu ve prospěch ostatních jejích členů. Společenstvo nabízí jednotlivci důvěru a pocit bezpečí. Stabilita a bezpečí v tradičním způsobu života souvisí s konzervativním postojem. Vedle odolného kolektivismu společenstev je v mentalitě Poláků přítomno také kolektivistické dědictví socialismu, poukazující na dispozice k trpnému podřízení se shora stanoveným a reglementovaným vzorům jednání. Socialistické kulturní vzorce, činící z jednotlivce klienta státních institucí, mu zaručovaly určitý příděl statků a privilegií (materiálních i symbolických) výměnou za poslušnost legitimizující moc strany. Postsocialistický kolektivismus se realizuje v nárokových orientacích. Jsou založeny na chápání určitých privilegií a služeb jako připsaných jedincem zaujímané pozici a proto „přirozené“ mu náležejících. Aktivní nárokovost spočívá v domáhání se svých práv cestou individuálních nebo kolektivních akcí, pasivní – v naučené bezradnosti, neochotě k samostatnému jednání a svalování na jiné lidi a na instituce viny za vlastní osud. Stejně tak tradiční jakož i postsocialistická kolektivita jdou ruku v ruce s orientací autoritářskou, vyjadřující se mj.

v naučeném očekávání „řízení zvenčí“, náklonnosti k dichotomickému a fatalistickému vnímání sociální reality.

První rozměr kolektivity Poláků, těsně související s tradiční odrůdou habitů, ukazuje na dispoziční k manifestování solidarity, vzájemné pomoci a kolektivní aktivitě ve prospěch obrany ohrožených zájmů a hodnot (především včetně klíčové hodnoty „lidství“). Na jedné straně, ruku v ruce s autoritářstvím, nepřispívá prolamování kulturní cizosti, ale nedůvěře k Jiným, tendencím k jejich stereotypizaci, a také postojům netolerance a uzavření se v tom, co je známé. Na druhé straně se odvolává na fundamentální hodnoty „úcty“ a „lidskosti“, a zahrnuje jimi také postup vůči kulturně Jiným, kteří, ač odlišní, jsou vnímáni jako „lidé jako my“, a tedy lidé jimž jsme povinni úctou, a v případě potřeby pomocí a solidaritou. Tradicionalistickou variantu kolektivity je třeba odlišit od postsocialistického kolektivismu, jež získává obvykle nárokový a instrumentální charakter. Politicky zkonstruované „socialistické národy“, přes formální deklarace o internacionalismu a přátelství, zakonzervovaly předsudky a stereotypy a vystupují jako potenciální rivalové o přístup k nepočteným statkům. V podmínkách transformace se tyto „pod kůži vryté“ předsudky mohou projevit v podobě populisticko-xenofobní varianty národní identity, přirozeně nepřispívající rozvoji interkulturálního porozumění.

Konzervativní aktivita

Transformační změny vytvořily podmínky stimulující růst individuální subjektivity a přinesly tak šanci na vytvoření mentality orientované na moderní dobu. *Konzervativní aktivita* je výsledkem rekombinace starých a nových dispozic a zdrojů v procesu adaptace na změny. Znamená každé aktivní působení jednotlivce, jehož cílem je realizace praktických cílů a zaručuje dosažení úspěchu. Vyskytuje se zde směs tradičních forem s moderními a instrumentalizace jednání s cílem „maximalizace šancí“ vyhnout se degradaci a dosáhnout sociálního vzestupu.¹⁰ Aktivita je uváděna v pohyb jako reakce na měnící se situaci, má konzervativní charakter, poněvadž nenahrazuje staré strategie jednání novými, ale snaží se spojovat různé staré a nové postupy. Typickým příkladem je posttransformační podnikání, stavějící na základě zakotvení v rodině a schopnosti využívat v jejím rámci shromážděný potenciál. V běžném vědomí Poláků se ustálilo přesvědčení,

¹⁰ Srov. *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*. Red.: E. Wnuk-Lipiński – M. Ziółkowski, Varšava 2001.

že schopnost umět si v životě pomoci spolu s šikovností spojenou s riskováním, či dokonce bravurou jsou základními rysy jejich mentality. Tyto vlastnosti jdou ruku v ruce se sklonem pouštět se do živelného rizika (a někdy až desperátské) vzpoury proti omezením stavěným „nepřátelskými“ institucemi, a rovněž pohotovostí ke spekulativní inovativnosti obcházející závazná pravidla a zákony. V transformačních podmínkách může být taková mentalita jak účinným motorem změn, vytvořením možnosti „přeskočit“ komplikace jejichž zdrojem je pomaleji než životní strategie se měnící institucionální realita, tak i prvkem disfunkčním, blokujícím makrosystémové změny. Spontánní, často neplánovaná a chaotická aktivita, sahání po všech dostupných prostředcích k obraně ohrožených zájmů a hodnot, a také přijímání rozporuplných strategií jednání svědčí stejně tak o nedokonalosti formujícího se institucionálního pořádku, jako i o nedostatku kompetencí civilizovaných Poláků využívat existující instituce.¹¹

Konzervativní aktivita může jak usnadňovat, tak i znesnadňovat prolomování stereotypů a předsudků vůči kulturně Jiným. Na jedné straně totiž souvisí s otevřeností vůči změnám, hledáním nových řešení a tendencí k individuálnímu a předsudků zbavenému hodnocení partnera interakce. Na druhé straně se může dominantním stát instrumentalismus a nedůvěra, pokud se posledně jmenované – v důsledku dosavadních negativních zkušeností – ukáže být efektivnějším prostředkem k dosažení zamýšlených cílů.

Pragmatismus

Pragmatický rozměr mentality je založen na mezi Poláky silné orientaci na hmotný kapitál. Materialistická orientace se realizuje buď ve formě soustředění na dosažení finančního úspěchu, nebo obrany dosavadního materiálního standardu před hrozbou degradace. *Pragmatizace společenského vědomí*¹² není jen odpovědí na trhlem probuzené hmotné aspirace a svobodu konzumu (po nedostatku typickém období reálného socialismu), ale také pozůstatkem tradičního životního praktikizmu, patrného v generaci prarodičů. V podobě modernizovaného pragmatizmu přijímá podobu biografického plánu na postup a finanční úspěch, a spojuje zaměřenost na práci s ekonomickou chytrostí nebo investováním do jiných druhů zdrojů (hlavně do vzdělání). Dominance hmotné orientace není v polských pod-

¹¹ Sztompka, P.: Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies, *Zeitschrift für Soziologie*, nr. 2, April 1993.

¹² Ziolkowski, M.: Pragmatyzacja świadomości społeczeństwa polskiego. „Kultura i Społeczeństwo“ nr. 4, 1994.

mínkách provázena sklonem k ostré rivalitě – ta je oslabována silným zakončením v rodině a oddaností kolektivistickým hodnotám.

Pragmatismus, podobně jako konzervativní aktivita, má ambivalentní vliv na evoluci postojů vůči kulturní Jinakosti. Materialistická orientace na jedné straně napomáhá instrumentalizaci vztahů k Jiným, vnímaným prizmatem čistě ekonomických výhod nebo hrozeb vyplývajících z jejich přítomnosti. Na druhé straně pro pohraničí typická intenzita takového kontaktu přináší významné životní zkušenosti, které – podle svého druhu – posilují nebo prolamují stereotypy ve vzájemných vztazích. Je třeba dodat, že pozitivním důsledkem pragmatismu může být krystalizace přeshraničních zájmů a formování nového, zdola vytvářeného svazku opírajícího se o kooperaci, jejímž cílem by byla realizace společně přijatých cílů.

Lámání předsudků a stereotypů, růst vzájemného zájmu a utváření nových forem kontaktů mezi kulturami v pohraničí není jen prostým derivátem institucionálních řešení. Úspěch posledně jmenovaných závisí jak na směřování a intenzitě strukturálních přeměn sousedících společenství, tak i historicky zformovaných mentálních orientací jejich příslušníků. Ve světle provedených analýz je třeba konstatovat, že právě rozdíly a podobnosti v mentalitě se mohou ukázat být klíčem ke stanovení směrů a možností rozvoje mezilidských kontaktů v budoucnosti.

Literatura:

- Giddens, A.: *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Varšava 2001.
- Jacobson-Widding, A. ed.: *Identity: Personal and Socio-Cultural*. Uppsala 1983.
- Jenkins, R.: *Social Identity*. London 1996.
- Melchior, M.: *Společná tożsamość jednostki (w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonymi w latach 1944–1955)*. Varšava 1990.
- Nowicka, E.: *Inny – Obcy – Wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*. Varšava 1996.
- Paczkowski, A.: Chłodne sąsiedztwo. *Gazeta Wyborcza*, 25. 7. 1997.
- Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*. Red.: E. Wnuk-Lipiński – M. Ziółkowski, Varšava 2001.
- Sadowski, A.: Socjologia pogranicza In: *Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Lublin 1995.
- Simmel, G.: *Socjologia*. Varšava 1975.
- Sztompka, P.: Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies, *Zeitschrift für Soziologie*, nr. 2, April 1993.

- Sztompka, P.: *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: University Press 1999.
- Wilson, T. M. – Donnan, H.: Nation, state and identity at international borders. In: *Border Identities. Nation and state at international frontiers*. Ed.: T. M. Wilson – H. Donnan, Cambridge: University Press 1998.
- Ziółkowski, M.: Wspólnota przestrzeni i odmienność tradycji – sąsiedzkie kultury Etniczne. *Kultura i Społeczeństwo*, nr. 4, 1991.
- Ziółkowski, M.: Pragmatyzacja świadomości społeczeństwa polskiego. *Kultura i Społeczeństwo*, nr. 4, 1994.

“Our people” and foreigners. Mental orientation and cultural image of foreigners in borderland

Irena Szlachcicova

The feeling of social identity expresses the need for solidarity and being similar to others. It is determined by the feeling of one's making part of various social groups and categories. The notion “identity” contains the basic duality of meanings. First, it highlights similarity, identity, and it is related to one's being or remaining the same. The second meaning points to the singularity, dissimilarity, difference from others. Identity is associated with “being someone” permanently and in a different way than others, it localises an individual in the world and time, it is a sign of his “roots” and it refers to social identifications. The social space which is perceived as one's own is defined by similarity, the feeling of solidarity and cohesion.

In geographical as well as social and cultural terms, the borderland is seen as a divided area. The borderland is defined by the neighborhood of countries, nations and cultures, it is an area of co-existence and permeation, while these processes are based on spatial closeness. Here, the relationship with space has a meaning defining the quality and character of social relations. The border epitomises the historically created or politically enforced division into “our people” and “foreigners”, and it reinforces social distance from other communities.

We bear witness to the antagonisation of neighborly relations, seclusion in one's own group through a strong accent on one's group identity and the feeling of one's singularity. At the same time, the borderland is a region of a manifold, immediate contact with a different culture. By definition, life in borderland forms a new identity, a new man from the borderland, his social consciousness and cultural identity.

The problem of shaping of identity of the man from the borderland was examined by means of a large-scale team research in the Polish-German and Polish-Czech borderland. The study focuses on the question of reflection of others seen by the

population of the Polish part of Euroregion Nysa, specifically the images of Germans and Czechs. The research has confirmed that the process of definition of others in cultural terms constitutes a substantial element of biographical self-creations of the borderland population. It reflects the historically determined relationship to others who live beyond the border. This relationship is subjected to changes under various influences. It is also influenced by the mental level of those who relate themselves to others.

Changes in the mental level come about much slower than the process of creation of a new institutional order. Moreover, social change not only brings about a gradual discovery of new forms of thinking and behaviour, but it also helps preserve old mental patterns, which are a heritage of the past from the Communist, and also the previous era. The stability of mental heritage can be seen in a clash with the new form of institutionalisation of social life and keeps its importance for the quality of new orientations.

The mental profile of the population of the Polish part of Euroregion Nysa is conditioned by: anchoring in a family, faith in loyalty and solidarity of others, relationship with one's own society, the attitude to the present-day transformations and relationship to the material capital. The elimination of prejudices and stereotypes, growth in mutual interest and shaping of new forms of cross-border contacts between cultures is not a simple derivative of institutional solutions. The success of the latter depends both on the orientation and intensity of structural changes of the neighbouring communities, and the historically formed mental orientations of its members. In the light of the conducted analysis, one has to state that differences and similarities in mentality can turn out to be the key to establishing directions and opportunities for the development of human contacts in the future.